

NIEKTÓRE ZAGADNIENIA PROZY OBYCZAJOWEJ
TADEUSZA BUŁHARYNA W ŚWIETLE ROSYJSKIEJ
KRYTYKI LITERACKIEJ PRZEŁOMU LAT DWUDZIESTYCH
I TRZYDZIESTYCH XIX WIEKU

Zwrócenie się ku problemom twórczości każdego pisarza w aspekcie konfrontacji poglądów współczesnych mu osób z najnowszymi lub najbardziej rozpowszechnionymi sądami o nim nasuwa zwykle wiele ciekawych spostrzeżeń i refleksji. W odniesieniu do Tadeusza Bułharyna ze zrozumiałych względów ma to znaczenie szczególne. Nawarstwienie opinii, których punkt wyjściowy stanowią życiorys, poglądy polityczne i postawa moralna autora *Iwana Wyżygina*, często utrudnia jego obiektywną ocenę.

W pracach radzieckich historyków literatury rosyjskiej, obejmujących okres, na który przypada działalność literacka i wydawnicza Bułharyna (lata 20, 30 i 40 XIX w.), nie zauważa się jakiegokolwiek rozbieżności przekonań w ocenie jego pisarstwa. Przyjęte przez nich kryteria wartościowania zasług literackich redaktora czasopisma „Siewiernaja Pczela” odzwierciedliły i niejako powieliły znane w tej kwestii poglądy Puszkina i Bielińskiego. Na ogół stwierdza się, że ten reprezentant „oficjalnej ludowości” w literaturze, w rozwoju jej nie odegrał żadnej pozytywnej roli. W najnowszych pracach polskich badaczy literatury rosyjskiej dają się jednak zauważyć nowe tendencje w wartościowaniu twórczości pisarza, jego udziału w procesie kształtującym tło literackie epoki. W jednym z rozdziałów niedawno wydanej *Literatury Rosyjskiej* Bohdan Galster pisze:

Bułharyn był... pisarzem, który doskonale wyczuwał dążenia literackie swoich czasów i z reguły jako jeden z pierwszych starał się je realizować, co stanowiło przyczynę zdumiewającej popularności jego książek. On też uprawiał tzw. „szkic fizjologiczny”, który w latach czterdziestych wśród pisarzy szkoły naturalnej stał się jednym z najważniejszych gatunków literackich. [...] Toteż rola Bułharyna w rozwoju literatury rosyjskiej w głównej mierze sprowadzała się do wywołania sprzeciwu: prawdziwa, wielka literatura podejmowała wiele gatunków przez niego uprawianych, by zdecydowanie przeciwstawić się rozwiązaniom autora, by dojrzewającym tendencjom literackim nadać właściwy sens ideowy i artystyczny”¹.

W innym zaś miejscu ten sam uczony wypowiada zdecydowanie ostrzejszy sąd o Bułharynie, stwierdzając, że dydaktyczno-obyczajowe powieści:

¹ B. Galster, *Literatura lat 1826—1842*, rozdz. II. [w:] *Literatura Rosyjska*, t. I. Warszawa 1970, s. 462.

Iwan Wyżygin (1829) i *Piotr Iwanowicz Wyżygin* (1831) „stanowią jaskrawo epigońską wulgaryzację dydaktyczno-awanturnych utworów Wasilija Narieźnego”².

Józef Smaga, autor pracy monograficznej o Antonim Pogorielskim, formułuje nieco odmienne wnioski:

O sukcesach Bułharyna — pisze on — mówiono różnie: jedni utwór (mowa tu o *Iwanie Wyżyginie*) ganili, drudzy chwalili, ale wszyscy go czytali i to był jego sukces największy. Bezsportną zasługą autora *Iwana Wyżygina* jest to, że będąc pierwszym naprawdę czytany prozaikiem rosyjskim rozbudził zainteresowanie powieścią rodzimą i przez to znacznie ożywił jej rozwój³.

W kwestii tej zbliża się autor do opinii i sądów współczesnych Bułharynowi krytyków: braci Ksenofonta i Mikołaja Polewojów, Biestużewa-Marlińskiego, dotychczas najczęściej pomijanych, a przecież dalekich od politycznej jedności z autorem *Iwana Wyżygina*. W numerze 13 czasopisma „Moskowskij Tielegraf” (1829) znany krytyk tego okresu, Mikołaj Polewoj, omawiając 10-tomowe wydanie utworów Tadeusza Bułharyna, zastanawia się nad przyczynami ich niezwyklej popularności wśród czytelników rosyjskich. Zdaniem Polewoja pisarz zawdzięczał swój rozgłos wyjątkowemu odczuciu i zrozumieniu gustów czytelniczych społeczeństwa rosyjskiego, zwłaszcza jego wzrastających zainteresowań tematyką rodzimą w literaturze, własnym zdolnościom wnikliwego obserwatora obyczajów, cech i wad ludzkich, wreszcie, nie najlepszej sytuacji, w jakiej znajdowała się proza rosyjska w okresie, kiedy Bułharyn pojawił się na jej horyzoncie (1821).

Karamzin — stwierdza Polewoj — oddalił się od współczesnych mu pisarzy i szedł swoją drogą, Batuszkow nie pisał, Żukowski także porzucił prozę. Książę Wiaziemski, pisarz pełen dowcipu, utalentowany, nie uczestniczył w życiu literackim i swoim zwyczajem ograniczał się do krótkich artykułów, zresztą nieczęsto publikowanych na łamach pism. Fiodor Glinka całkowicie poświęcił się poezji. Moskwa, pozostająca zawsze w centrum kulturalnym kraju, nie dawała żadnych oznak życia literackiego⁴.

W ciągu dalszych swych rozważań nad znaczeniem prozy bułharynowskiej krytyk wyraził sąd, że felietony satyryczne, nowele i opowiadania Bułharyna o tematyce wojennej w większym stopniu niż nie najlepsze tłumaczenia Waltera Scotta rozbudziły zainteresowania czytelników rosyjskich prozą i spopularyzowały tematykę rodzimą. Omawiając dziesięciotomowe wydanie utworów Bułharyna, recenzent dłużej zatrzymuje się nad satyryczno-obyczajową powieścią tego autora — *Iwan Wyżygin*, a uwagi krytyczne, którymi dzieli się z czytelnikami, zdają się być szczególnie istotne w aspekcie poruszanego zagadnienia. Zarzuty Polewoja dotyczą treści ideowych utworu — krąg zjawisk — które odzwierciedla pisarz jest, zdaniem krytyka, typowy

² B. Galster, *Literatura rosyjska pierwszej połowy XIX wieku*, rozdz. I. [w:] *Literatura Rosyjska*, t. I. Warszawa 1970, s. 364.

³ J. Smaga, *Ewolucja prozy rosyjskiej w pierwszym trzydziestolecu XIX wieku*. [w:] A. Pogorielski, *Życie i twórczość na tle epoki*. Wrocław—Warszawa—Kraków 1970, s. 37.

⁴ M. Polewoj, *O soczinienijach Bułgarina* [w:] „Moskowskij Tielegraf”, 1829, Nr 13, s. 70.

dla rzeczywistości rosyjskiej lecz już niezbyt aktualny. Pisarz, według krytyka, winien przedstawiać nie prowincjonalną szlachtę, nie przekupnych sędziów, powiatowych naczelników policji czy też karciarzy i zabójców lecz „przestarzałe poglądy wielu uczonych, ciemnotę w świątyniach oświaty, egoistów-filantropów, liberałów w słowach i nikczemników w czynie, głupią pychę, podłość i ignorancję szlachetnie urodzonych”⁵.

Ze stanowiska krytyki romantycznej Polewoj wskazuje także na niedociągnięcia kompozycyjne „*Iwana Wyżygina*” wypływające po części z awanturniczego charakteru powieści:

Myśl przewodnia wymagała prostszej kompozycji. Rozwojowi akcji przeszkadzają wędrówki bohatera do stepów kirgiskich, Wenecji i Persji⁶.

Niemniej jednak, przyznaje autor recenzji, Bułharyn w swej powieści osiągnął główny cel — odzwierciedlił życie warstw średnich i tej problematyce podporządkował wszystkie pozostałe zagadnienia: postać głównego bohatera, bogactwo jego przeżyć wewnętrznych.

Przy ocenie powieści awanturniczej krytyk, cokolwiek paradoksalnie, stosuje kryteria romantyczne. Nadmiernie rozbudowany wątek przygodowy usprawiedliwia zachowaniem jedności wewnętrznej — podporządkowaniem kompozycji wartościom ideowym. Rozważania o Bułharynie kończy Polewoj włączeniem go do grupy najlepszych prozaików rosyjskich.

Pochlebne sądy o autorze *Iwana Wyżygina* znajdujemy w przeglądach literackich Biestużewa-Marlińskiego z roku 1823 i 1825. Dotyczą one wczesnego okresu twórczości pisarza: *Notatek o Hiszpanii*, pierwszych utworów satyrycznych, utrzymanych w stylu felietonowym, artykułów historycznych⁷. Cenił w nich Marliński przede wszystkim różnorodność tematyki i treści, dużą kulturę języka i stylu. Już znacznie później, bo w roku 1831, wypowiadając się o utworach powieściowych Bułharyna, Marliński wyraża szerzej nie motywowany sąd, że rola autora *Iwana Wyżygina* sprowadza się do przybliżenia czytelnikowi rosyjskiemu osiągnięć nowoczesnej powieści europejskiej⁸.

Spcglądając z perspektywy czasu na tę ocenę twórczości Bułharyna przez krytyków epoki romantyzmu rosyjskiego, którzy na czoło swych rozważań wysunęli znaczenie satyryczno-obyczajowej powieści *Iwan Wyżygina*, można dostrzec w nich szereg wykluczających się wzajemnie sądów, gdyż gatunek ten nie mieścił się w krytyczno-literackich kryteriach romantyzmu. Za podstawę do sformułowania przez Polewoja zarówno zarzutów jak i przesadnych

⁵ Tamże, s. 74.

⁶ Tamże, s. 74.

⁷ A. A. Biestużew-Marlinskij, *Wzgląd na staruju i nowuju słowiesnost' w Rossii*, [w:] *Soczinienija w dwóch tomach*. Moskwa 1958, s. 537.

⁸ A. A. Biestużew-Marlinskij, *O romanie N. Polewogo: Klatwa pri grobie gospodniem*, [w:] *Soczinienija w dwóch tomach*. Moskwa 1958, s. 595—596.

pochwał posłużyło stosowanie tych samych norm estetycznych. Mimo tych sprzeczności, wymienieni krytycy, rozpatrując utwory Bułharyna w świetle aktualnego stanu prozy rosyjskiej, zdołali, jak się wydaje, wyznaczyć właściwe miejsce prozatorskim sukcesom pisarza.

Zdecydowanie odmienne od Polewoja i Biestuzewa poglądy na znaczenie twórczości powieściowej Bułharyna głosili Puszkina i Bieliński. Przyjęte i niejednokrotnie cytowane przez radzieckich badaczy literatury rosyjskiej tego okresu są powszechnie znane, co pozwala na wyłączenie ich z dalszego toku rozważań.

Jest rzeczą ciekawą, że przy analizie artykułów, traktujących o prozie obyczajowej Bułharyna, krótkich recenzji jego powieści, prac publicystycznych samego pisarza nie znajdujemy jakichkolwiek prób odniesienia zarówno w sensie pozytywnym jak i negatywnym do rosyjskich tradycji tego gatunku, zwłaszcza utworów Wasilija Narieźnego, co dla dzisiejszych badaczy literatury, przypomnijmy chociażby stwierdzenie Galstera, jest faktem oczywistym. Nawet z punktu widzenia krytyków współczesnych obu pisarzom trudno jest przypuszczać, aby tak charakterystyczne zjawisko literackie, jak wpływ Narieźnego na kształtowanie się twórczości powieściowej Bułharyna, mogłoby pozostać niezauważone.

Tematyczne podobieństwo romansu *Iwan Wyżygin* do powieści Wasilija Narieźnego *Rosyjski Gil Blas* (1814), polegające na szczegółowym odtworzeniu kolorytu lokalnego, uniemożliwia w pełni zakwestionowanie poglądu o wykorzystaniu przez Bułharyna dorobku literackiego Narieźnego. Wpływów tych nie może również wykluczyć znamieny fakt, że twórczość ostatniego nie cieszyła się ani uznaniem krytyki, ani też popularnością wśród czytelników i nie tyle ze względu na swe postępowe treści (w r. 1814 cenzura wstrzymała wydanie ostatnich trzech tomów *Rosyjskiego Gil Blasa*), co na manierę stylistyczną utworu, na którą złożyły się tradycje językowe późnego klasycyzmu i sentymentalizmu.

Jednakże uważna analiza literatury krytycznej lat trzydziestych i tekstów obu utworów pozwala wątpić w tak zdecydowanie wyrażony pogląd, że Bułharyn był „wulgarnym epigonem osiągnięć Wasilija Narieźnego” i wydaje się rzeczą konieczną wskazać inne źródła literackich inspiracji pisarza.

W okresie bezpośrednio poprzedzającym działalność pisarską Tadeusza Bułharyna na gruncie rosyjskim był on ściśle związany z wileńskim „Towarzystwem Szubrawców”, do którego wstąpił w roku 1819 pod pseudonimem Derfintos. Kodeks „Towarzystwa” świadomie zakładał odrodzenie tradycji polskiego Oświecenia, zaś w zakresie literatury przewidywał kontynuację satyry Krasickiego^o. Program działania „Towarzystwa Szubrawców” miał na celu nie tylko „uprzytomnienie i zohydzenie ziemiaństwu polskiemu wad tak pospolitych jak pijaństwo, pieniaciwo, oszukaństwo, haniebne marno_

^o Z. Skwarczyński, K. Kontrym, *Towarzystwo Szubrawców*. Wrocław 1961, s. 128.

trawienie czasu i pieniędzy na hazardzie”, lecz również poruszał sprawę ucisku chłopów przez szlachtę Litwy i Białorusi¹⁰. Na łamach pisma wileńskiego „Wiadomości Brukowe” (1816—1822) ukazywały się cięte felietony satyryczne ośmieszające wady, obyczaje, zjawiska społeczne panujące na Litwie. Tadeusz Bułharyn w działalności literackiej „Szubrawców” odegrał rolę niepoślednią. Na przestrzeni kilku lat w „Wiadomościach Brukowych” ukazał się cały szereg utworów satyrycznych jego pióra. Tym tendencjom w literaturze hołdował Bułharyn przez całe życie. Polemizując w roku 1835 w sprawie definicji pojęcia „literatura” i stwierdzając, że „nie jest ona ani zbiorem książek, ani też świętym wyrazem charakteru narodowego i pomnikiem, jaki naród stawia istnieniu swojemu na świecie, ażeby o swoim bycie moralnym przyszłym donieść czasom”...¹¹, podkreśla jednocześnie jej kształcącą, oświeceniową funkcję. Swą karierę literacką w Rosji rozpoczął pisarz od uprawiania popularnego wśród „Szubrawców” gatunku felietonu satyrycznego, a tematyka polska w powieści *Iwan Wyżygin*¹² pozwoliła mu na skorzystanie z tych form literackich.

Adaptując szelmowski wątek lesageowskiej powieści *Przygody Idziego Blasa*, wypełnił go treściami charakterystycznymi dla późnego okresu polskiego Oświecenia. Przy całej zawilej strukturze fabuły *Iwana Wyżygina* możemy wyodrębnić trzy główne motywy, które zasadniczo wyczerpują treść utworu:

Życie szlachty polskiej na Litwie i Białorusi — jakby wprost przeniesione z utworów „Szubrawców” wileńskich czy powieści Krasickiego *Pan Podstoli*¹³.

Motyw upadłej kobiety — zapożyczony z utworu Daniela Defoe *Moll Flanders*. W powieści jest nią matka głównego bohatera, jak również matka jego ukochanej i wreszcie zostaje nią sama ukochana, której autor w celach moralizatorskich przeciwstawia inną o pozytywnym charakterze.

Również w celach moralizatorskich, w duchu racjonalizmu oświeceniowego, przeniesiony został pomysł z powieści Daniela Defoe (lub *Przypadków Mikołaja Doświadczyńskiego*) umieszczenia swego bohatera wśród na półdzikich plemion, u których Wyżygin winien był nauczyć się mądrości i czystości moralnej. Pobyt wśród Kirgizów, rozmowy ze szlachetnym wodzem plemienia rodzą u bohatera refleksje nad własnym życiem i zepsuciem całego cywilizowanego społeczeństwa. Reprezentantom rzeczywistości rosyjskiej nadał pisarz, zgodnie z założeniami klasycystycznej powieści-traktatu, cechy fenomenów dobra lub zła, o czym wymownie świadczą nazwiska bohaterów: Worowatin, Nożow, Nicztożyn, co w znacznym stopniu złagodziło satyryczny

¹⁰ Tamże, s. 99.

¹¹ T. Bułharyn, *List pustelnika z góry Libanu do przyjaciela w Petersburgu*, „Rozmaitości” Nr 5, Pismo dodatkowe do „Gazety Lwowskiej”, Lwów 1835.

¹² T. Bułharyn, J. Wyżygin, *Romans moralno-satyryczny*, Warszawa 1830.

¹³ Por. Z. Skwarczyński, K. Kontrym, *Towarzystwo Szubrawców*, Wrocław 1961.

charakter utworu i narzuciło czytelnikowi odpowiednią interpretację charakterów postaci. Znacznie pełniejsze są portrety sędziów petersburskich, ludzi najzupełniej zdziwaczałych nie złych i nie dobrych, gdyż pozbawionych jakiegokolwiek sprawności umysłowej.

To choćby powierzchowne omówienie motywów i treści satyryczno-obyczajowej powieści *Iwan Wyżygin* dowodzi, jak trudna była jej właściwa ocena w świetle estetycznych upodobań okresu romantyzmu. Utwór ten nie zachował czystości gatunku: łączył w sobie cechy powieści awanturczo-podróżniczej, tak charakterystycznej dla literatury zachodniej XVIII w., z naturalistycznie drobiazgowymi opisami obyczajów mieszkańców prowincji, zjawiskiem typowym dla literatury polskiego Oświecenia i pierwiastkiem dydaktyzmu lecz nie wulgarnego, gdyż przekazanego przez pryzmat przygód i przeżyć bohatera. Jednakże pochlebne sądy o utworze współczesnych pisarzowi krytyków, świadczyłyby, że literatura rosyjska tego okresu odczuwała jeszcze potrzebę oryginalnego przyswojenia tych tradycji literatury zachodnio-europejskiej i że, w przeciwieństwie do powieści *Narieźnego*, *Iwan Wyżygin* Bułharyna, przynajmniej częściowo, wypełnił tę lukę. Popularność, jaką zyskał Bułharyn jako autor *Iwana Wyżygina* w Rosji i poza jej granicami — bibliografie notują przekłady tej powieści na języki: angielski, francuski, niemiecki, czeski, szwedzki¹⁴ utwierdza w przekonaniu, że utwór jego jest udaną próbą przeniesienia na grunt rosyjski tradycji zachodniej powieści mieszczańskiej. W przekładzie Jana Godziemby Radeckiego powieść tę w języku polskim wydano po raz pierwszy w Wilnie już w roku 1829, a więc natychmiast po ukazaniu się oryginału. Wydania warszawskie tego utworu w tłumaczeniu Stanisława Mackiewicza, pochodzą z roku 1830¹⁵.

W kontekście tych rozważań wydają się nabierać znaczenia: wypowiedź Biestużewa-Marlińskiego o „europejskim” charakterze utworów powieściowych Bułharyna i pogląd, że *Iwan Wyżygin* stanowi odrębną, niezależną od *Narieźnego*, kontynuację tematyki satyryczno-obyczajowej w literaturze rosyjskiej.

Зофья Мейшутович

К ВОПРОСУ О БЫТОВОЙ ПРОЗЕ ФАДДЕЯ БУЛГАРИНА
В СВЕТЕ КРИТИЧЕСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ КОНЦА 20-Х И НАЧАЛА 30-Х ГОДОВ
XIX ВЕКА

Статья посвящена оценке раннего творчества Фаддея Булгарина в свете взглядов современных ему литературных критиков: Александра Марлинского, братьев Ксенофонта и Николая Полевых. На основании анализа высказываний названных критиков, а также

¹⁴ S. A. Wiengierow, *Russkije knigi s biograficzieskimi dannymi ob awtorach i pieriewodczikach*. Sanktpietierburg 1899, s. 273.

¹⁵ E. Kołodziejczyk, *Bibliografia Słowianoznawstwa Polskiego*, Kraków 1911, s. 146.

сопоставления их мнений с более поздними суждениями советских и польских исследователей русской литературы автор рассматривает проблему зависимости романической прозы писателя, в особенности романа *Иван Выжигин*, от русских, польских и западноевропейских традиций этого жанра. В данной работе утверждается, что упомянутое произведение Булгарина лишено каких-либо связей с более ранними достижениями русской прозы в этой области. Единственным источником ранних литературных поисков прозаика автор считает сотрудничество в журнале „Wiadomości Brukowe“ а также творческий опыт западноевропейских романистов. В заключении доказано, что роман Булгарина является успешной попыткой продолжения на русской литературной почве, некоторых особенностей западноевропейского романа XVIII века.

Zofia Mejszutowicz

SOME ASPECTS OF THADDEUS BULGARIN'S NOVEL OF MANNERS
IN THE LIGHT OF THE LITERARY CRITICISM ON THE TURN
OF THE EIGHTEEN TWENTIES

The paper deals with the appreciation of Thaddeus Bulgarin's early fiction in connection with the views of the contemporary literary critics: the Polevoy brothers and Alexandr Marlinsky.

Special attention is given to the problem of the dependence of *Ivan Vyshygin's* author's prose fiction on the Russian, Polish and West European traditions of the genre. The analysis of the above-mentioned critics' opinions and their confrontation with later views of the Russian and Polish interpreters of Russian literature enables the author to conclude that the novel *Ivan Vyshygin* is not closely connected with the earlier Russian literary achievement in this domain. According to the author, Bulgarin was inspired by his co-operation with the Vilna periodic „The Gutter News“ as well as by the work of French and English eighteenth-century novelists.

Towards the end of the paper the author indicates that the novel *Ivan Vyshygin* was a successful essay in transplanting to Russian ground some characteristics of the eighteenth-century Western novel.